

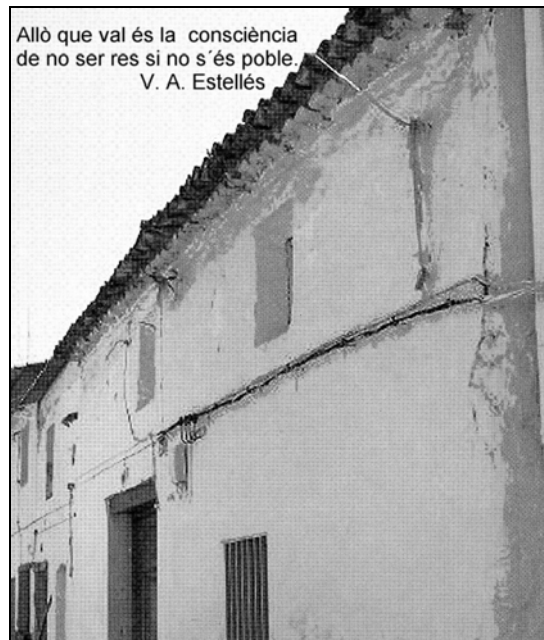
De la calç al formigó

Edita: A.C. La Goleta, amb la col·laboració de la
Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura,
Educació i Esports.
Imprimeix: Gràfiques Colomar, S. A.
Dipòsit legal: V-4062-2004
ISBN: 84-688-8074-4
Text, disseny, maquetació i fotografies: Equip La Goleta
Laura Campos
Rafa Campos
Joan Iborra
Antoni Martí
Francesc Torres
Raül Verdú

Portada: Enric Bofí

9 d'octubre, dia nacional dels valencians

Allò que val és la consciència
de no ser res si no s'és poble.
V. A. Estellés

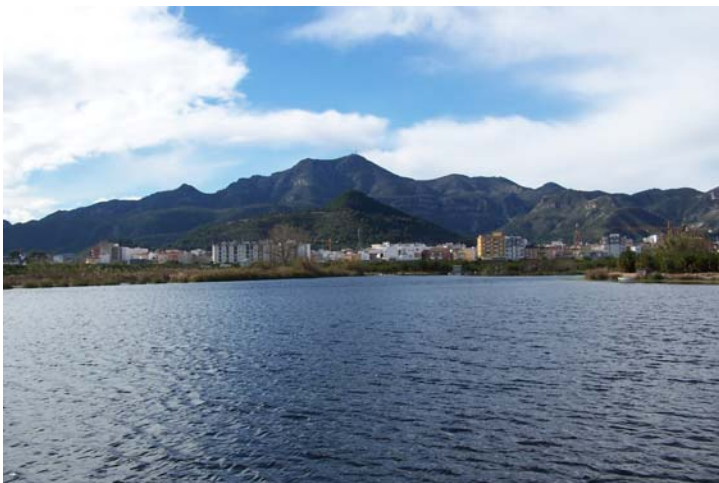

Proemi

Instal·lats en un món on les cultures cada vegada s'uniformitzen més, les societats més cultes i democràtiques han optat per potenciar els elements que les distingeixen d'altres cultures i d'altres pobles, a més d'aspirar a què esdevinguin símbols respectats per tothom. No ha sigut aquest el cas de Xeraco, lamentablement, on la singularitat arquitectònica ha sigut perseguida i enderrocada. Tot això, el poble encara posseeix un patrimoni valuós que conserva la memòria i l'esperit de l'històric espai viscut dels xeraquers. Aquesta és la faceta que presentem als lectors en aquests papers, atès que en massa ocasions tendim a recórrer grans distàncies a la recerca de referents culturals, mentre que si mirem modestament al nostre voltant, podem trobar-los cada dia arran nostre. No cal anar a abuscar exposicions sumptuoses per conèixer la història, ni tampoc visitar els museus per saber l'esdevenir dels valencians. En aquest cas us proposem de prendre-s'ho amb un poc de paciència i fer un passeig assossegat pels carrers de Xeraco, exercici que constitueix encara avui una aventura singular.

Podíeu començar per caminar a poc a poc per l'antic carrer major, avui carrer Gandia, i admirar les antigues façanes: algunes amb lloses de pedra als llindars, amb braçalades de manises les altres. Parar-vos un instant al «cantó de Penya», situat a la confluència dels carrers Gandia i Xeresa, i pensar que en aquell mateix racó vivia un antic Ferrer anomenat Abdó Penya, en una casa pagada pel poble a canvi de la cessió de la seua ferreria de la plaça Major, perquè s'edificara allí l'església actual, la de 1701. Camineu pel carrer de Dalt o pel de Baix, tranquil·lament, sense presses, i contemplareu les diferents tipologies de cases que coexisteixen harmoniosament, a l'hora que establim un diàleg amb les façanes, que ens informen sobre com havien sigut antigament les cases: antigues barraques, alqueries de camp, cases benestants, portes velles i senyorials, finestres fondes que denoten un antic ús agrícola, etc. Admireu també les reixes, algunes historiades, d'altres amagades, amb dibuixos estranys d'altres religions... Joies pobletanes, casetes ínfimes si voleu, taulellets insòlits allà on menys ho esperem que confien en una contemplació detallada, minimalista i encuriosida. Passegeu pel Raval, pel carrer la Gola o de la Mare de Déu del Carme, situat antigament a l'eixida del poble, al camí de la Vall d'Alfàndec, visiteu l'antiga Alqueria que dona nom al carrer, la bella silueta de l'hort Mandarí, ran la carretera, amb una singular bassa redona, o el tancat de Galiana, tan recordat pel xeraquers, sobretot per aquells que anaven a nadar a la seua bassa. Fixeu-vos en el vell campanar, el del Moros que deien, però que va ser construït l'any 1701. Escolteu el ding-don sorollós de la Campana Ave Maria, de més de 550 anys d'edat. Voregeu l'església i admireu na bellíssima perspectiva de la fàbrica de maçoneria del temple. També podeu visitar la Roqueta i la Caseta de Cirera per contemplar la natura en dues formes diferents.

Tot açò són petits detalls de la vida arquitectònica de Xeraco, un poble modest, si voleu, però viu i arriscat com pocs. Condemnar, però, a raure sense història perquè alguns governants orbs s'entesten en destruir i assolardir els vells signes, les velles icones, els vells símbols que tot i persistir durant anys s'han esfumat en poc més de 20 anys. La Torre Mora, l'Estació i el Moll, l'Arxà, els dos llavadors, l'antic ajuntament, la font del Campanar... i ara, l'any 2004, dues casetes de tipologia tradicional al carrer la Gola, on hi havia un portalet que assenyalava la fi del poble, desaparegut en l'enderroc. El pas de la calç al formigó es pot fer de moltes maneres, una de les més habituals consisteix a mantenir el centre històric conservat i deixar l'obra nova per a les construccions més recents. Una política desconeguda a Xeraco o a qualsevol altre poble perquè els símbols propis hauran sigut arrasats.

Torre Mora

Torre de Xeraco, plaça de l'Església, planta quadrangular, tapial, 5 m de costat x 12,5 m d'alçària aproximadament, època àrab, construïda als voltants del segle XI. Enderrocada.

La Torre de Xaraco es documenta al *Llibre del Repartiment* de 1249, com a possessió d'Ab-ben Cendrell, el mateix que tenia el castell de Bairén, la qual Jaume I la concedí a Arnau Bosquet. Era una torre de vigia i en cas de perill la petita població s'arrecerava de l'enemic. Distribuïda en tres cossos, la part de dalt servia per encendre les alimares sobre dues lloses de pedra impressionants.

Segons relaten els cronistes Àlvar i Dídac de Vich, el dilluns 26 de juliol 1627 quatre hòmens varen assaltar la torre per robar 260 lliures de sedada, el porter, N. Monçó, dit Vergueta, fou acoltellat allí mateix. Dels 4 lladres, el cap, Miquel Rosselló, català, fou arrossegat i esquarterat sis mesos després; Joan Gonçalves, còmplice, fou condemnat a galeres any i mig més tard, un tercer, gavatx, fou penjat, arrossegat i esquarterat l'11 de desembre 1629. De l'altre no se'n sap res.

Segons un document d'establiment, atorgat el 13 de novembre de 1723, el comte de Gandia Lluís Ignasi Francesc de Borja afirmava: *concedo en establecimiento y doy a censo perpetuo emphyteusis la Torre y patio con entrada de ella, en calle llamada la Mayor, que alinda por un lado con casa del dicho Thomás Ferrer, por el otro con la iglesia nueva de dicho lugar, por las espaldas con tierra secano de los herederos de Joan Bofí* amb les condicions de reparar-la, mantenir-la, conservar-la i reconèixer el duc de Gandia com a senyor del domini major i directe, a més de pagar un cens perpetu de 10 sous per Sant Joan i Nadal.

Una sentència judicial de 20 de desembre de 1805, ordenava a Josep Torres de Miquel, dit Ciscar, *que tome y aprenda la posesión y tenencia de dicha casa y Torre* la qual fitava per davant amb la plaça, per un costat amb l'església, per l'altre amb la taverna i per darrere amb terra de l'església.

Després de la destitució dels drets senyorials i jurisdiccionals l'any 1811, la Torre passà a mans de l'ajuntament que obrí una porta al carrer i la usà de presó. Quan es constituí el partit judicial i se centralitzà a Gandia tota l'activitat de custòdia i trasllat de presos, l'ajuntament, en considerar-la un bé inservible, la vengué en subhasta pública a Salvador Torres i Castelló per tres-centes setanta-cinc pessetes, com consta al *Llibre de Pressupostos de 1889-90*. La torre àrab es mantingué intacta a l'esdevenir del temps, valorada i reconeguda pels xeraquers com un bé propi, fins al punt que l'ajuntament constitucional de 1845 la féu figurar conjuntament amb la portada de l'església, a l'escut representatiu del poble de Xeraco.

L'any 1981, l'ajuntament va recuperar la torre per al domini públic i en un acte d'ignomínia governamental, com si ningú no fóra culpable, fou enderrocada sense miraments, durant dues llarguíssimes setmanes, a causa de la formidable construcció que havien fet els moros. Segons se sap, el conveni d'assolament se signà a canvi de les teules morunes que tenia la casa de la senyora Rosita, unes teules que en realitat pertanyien a la darrera reforma de la casa. Un poble vitalista com Xeraco està condemnat a no tenir història?

Torre de Guaita

Torre de Guaita. Camí de les Comes, ran del riu la Vaca. Planta circular. 3 m x 12 m. Mitjans segle XVI.

Ordenada construir probablement pel duc de Gandia ran dels atacs piràtics que patí el regne de València durant el segle XVI, la torre de guaita de Xeraco tenia per missió defensar les propietats particulars d'aquest senyor de les incursions dels pirates turcs que rondaven la mar pròxima, que s'arrimava sinuosament de tan en tan per acaronar-la. Armada d'un *pedrero* o canó, segons manà que es proveís l'any 1563 l'arquitecte italià Giovanni Battista Antonelli en un informe, aquesta és la primera notícia que tenim de la seua existència. No formava part del sistema de defensa costanera del regne i el terme de Xeraco era controlat per la torre de la Vall, al nord, i la torre del Grau de Gandia, al sud. Tanmateix, el duc de Gandia, per reforçar-ne el control, hi mantenia una guarda de vigilància a despesa seua.

No trobem la torre de Guaita de Xeraco a les relacions de la costa de Català de Valeriola de l'any 1597 ni tampoc figura a les *Ordinacions de la Guàrdia Costanera* del 1673 atès que era propietat particular del duc de Gandia, que en tenia cura del manteniment. Una visita de Juan de Acuña, feta l'any 1585, dona notícia de com era l'entorn natural on s'ubicava, esplèndid, d'altra banda, tan allunyat de l'abandó i descurança amb què la podem contemplar avui: trista, bruta i atribolada: «La torre del riu Xaraco, que és del duc de Gandia, és a tres quarts de llegua de la vila de Gandia, és redona i està edificada vora el pont del riu Xaraco, i com a un tret de mosquet de la mar. El duc té en ella una guarda i a vora d'ella un bosquet de caça, que va por la vora de la mar i el talla un camí molt ample d'unes marjals molt grans. Des d'aquesta torre a la de la Vall d'Alfàndech hi ha una llegua, tota de marina descoberta.»

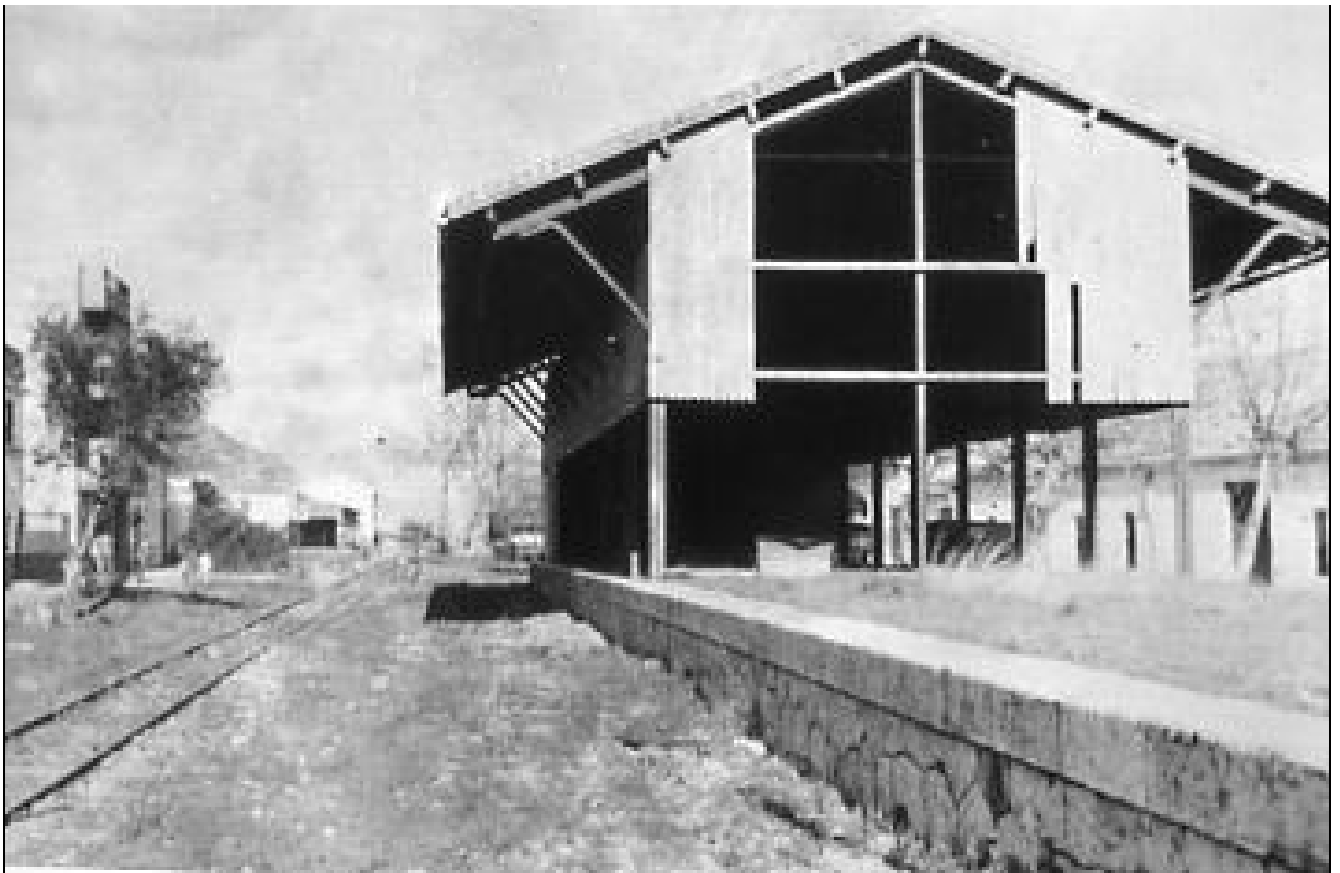
Acabada la seua missió, l'antic bosquet de caça desaparegué el passat segle, talat per a establir-hi cultius d'hortalissa, ara tarongers, les marjals assecades i aterrades i la torre, en runes, abandonada per tots. Un intent de reconstrucció es produí miraculosament en l'adveniment de la democràcia local, allà per l'any 1979. Els posteriors governs, però, l'han abandonada miseriosament i sistemàticament, malgrat el seu gran valor paisagístic, a una degradació cada vegada més greu, fins al punt que ran d'ella s'hi troba una construcció indigna, ideada per una ment maligna que desdiu en molt l'esvelta silueta de la torre de Guaita. La seua dissort l'ha desterrada d'actuacions d'altres ajuntaments en torres semblants, com el de Piles. Les crítiques contínues dels xeraquers, però, no han servit per convèncer els governants i tampoc han estimulat una restauració fidel que restituísca el seu cànon arquitectònic i la dote d'un entorn vegetal amable i adequat, similar al «bosquet de caça» que explicava Acuña.

El Moll

Moll de càrrega amb un sostre molt alt i sòlid. Els vagonets arreglats s'omplien de mercaderies agrícoles que havien de transbordar a Carcaixent. Els carros pujaven al moll per una rampa, també hi havia una escala de 5 graons de granit. A l'hivern quan plovia, picaven espart amb una maça de fusta. Uns plataners arreceraven l'entorn amb una ombra acollidora. Quan les mercaderies van ser transportades per carretera, el moll va restar com un embalum desgavellat acompanyat de vagonets inservibles. *Prohibido el estacionamiento de mendigos* va manar escriure l'ajuntament d'aleshores, però les autoritats van aplicar aquella ordenança de manera molt flexible, de forma que gitanos i captaires van tenir al moll un aixopluc durant molts anys.

L'Estació vella

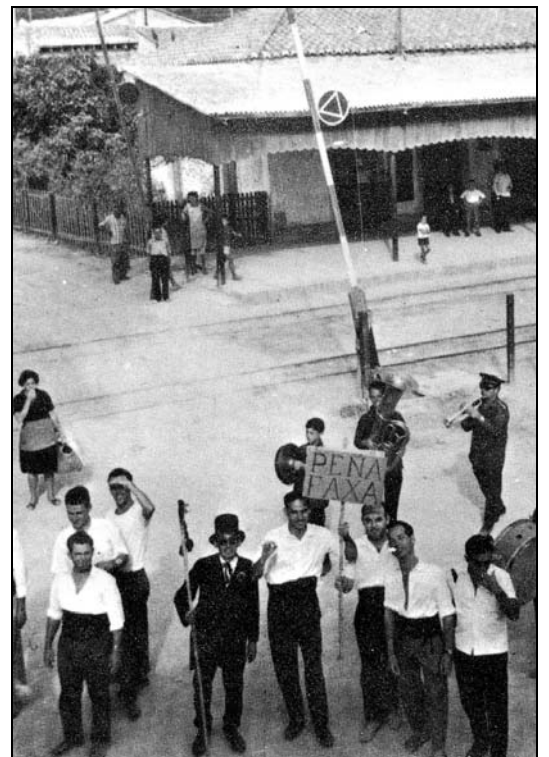
L'antic ferrocarril de via estreta de Carcaixent a Dénia tenia estació a Xeraco: un edifici sòlid de planta baixa amb teulada a quatre vessants, estança per al cap d'estació, despatx de bitllets, sala d'espera, algunes dependències i una llarga andana coberta per pujar i baixar del tren.

La màquina de vapor encapçalava el rastre de vagons de passatgers o de mercaderies. Aquelles màquines dominaven el comboi de manera absoluta: xiulaven, repartien espurnes, soroll i fum de diversos colors. El cap d'estació rebia el tren amb una bandera i l'acomiadava amb el xiulet. Els passatgers es movien sense pressa i tenien Gandia o la Vall com a destinació més freqüent. L'arribada dels trens resultava un poc complicada perquè les vies, la carretera i el carrer anaven paral·lels i compartien un espai de poca amplària. Per a més seguretat es passava una cadena a tots els carrers per barrar el pas a carros i vehicles.

Entre els maquinistes i les dones que vivien a prop de l'estació, hi havia una certa familiaritat i no era gens estrany que les dones eixiren amb un poal per omplir-lo d'aigua calenta. Un altre element notable de l'estació era la bàscula, situada davall l'andana, abrigada dels vents de ponent. La gran plataforma quadrada sobreeixia mig metre del terra i servia de punt de reunió per a un bon nombre de vells. Aquell aplec de persones ancianes era un referent per les disputes que sovint mantenien entre ells i per l'excel·lent sentit de l'humor d'alguns participants.

El tren també contribuïa a la festa dels Reis. En dia tan assenyalat arribava més lentament que de costum, ple de banderes i garlandes, xiulava més que mai i els reis d'Orient repartien benediccions, globus i joguets.

Després el van suprimir, van quedar les vies mortes, creixien les herbes, es van podrir les travesses, es van rovellar les agulles i una mare deia al seu fill: Tu vas nàixer quan passava el tren de les set i mitja. Ara ja no passa el tren. Com el trobe a faltar!

L'Hostal

Enfront de l'Estació vella es trobava l'hostal de la tia Hilària. Sòlid edifici de dues plantes, teulada a dues aigües i una enorme portalada que permetia l'accés dels carros al interior d'un gran corral, al voltant del qual hi havien uns coberts per a resguard dels carros amb tota la seua càrrega i dels animals, a més d'unes quantes parres vora les parets i arbres d'ombra.

Com era habitual l'hostal disposava d'un ben sortit celler, cuina espaiosa i xemeneia, així com una gran estança amb taules de fusta de considerables dimensions i cadires de bova. Des d'ací, i per una escala molt curiosa, s'accedia a una cambra amb habitacions per al descans dels carreters.

Quan decaigué la funció d'hostal de carreters, va conservar durant molts anys la venda de licors i begudes refrescants, atesa la seua privilegiada situació enfront de l'estació. Adossat a la paret del carrer es trobava un abeurador públic de considerables dimensions, avui enderrocat, com sol passar en aquest poble.

Font del Campanar

Font del Campanar. Pl. de la Generalitat. Adosada al campanar de l'església 3 x 2 m. Década 1930.

Construïda probablement durant la dècada dels anys 30, estava formada per un frontis geomètric de manisetes d'hexàgons concèntrics, amb dos brolladors de coure daurat d'on naixia aigua per assedegar la briosà sed del personal. L'elaboració de tan modern i acurat disseny fa pensar en un interès poc comú per les arts decoratives que bullien en aquell temps en terres valencianes. Desconeixem l'autor i també l'impulsor de tan magnífica font i ni tan sols sabem si era de Xeraco o fou una pensada d'algun foraster. Tot i això, resulta ben estrany que un model de font que podia haver-se construït als llocs més cosmopolites es construïra a la base del campanar de Xeraco que acabà de bastir-se l'any 1951, 'a comú' de la gent del poble.

Després d'anys i panys de donar sabor a la plaça i al campanar, a poc ha fou picada i ordenada destruir per una ment vesànica i pobra d'esperit en ares d'una suplantació ridícula i enutjosa, en pesarosa comparació amb l'original.

La terrassa Avenida

Diumenge d'estiu per la vesprada, anys cinquanta, quietud de poble, pols al carrer, a poqueta nit arriben alguns carros plens de cabassos carats de tomaques entreverades, haques alegres al final de la jornada. Colles de joves amb roba de mudar van i vénen per la carretera vella. Allí, la pista polivalent, tot i que en aquells anys la paraula potser no existia. Per la vesprada patinaven el més agosarats a una velocitat certament perillosa, de manera que sovint se n'eixien de la pista sense conseqüències greus per regla general o perquè una contusió o una blaüra no eren motius per anar al metge. Al voltant dels patinadors hi havia un gran nombre d'animadores de forma que els descarrilaments estaven ben justificats. Després començava el ball, sempre amb orquestra en directe. Els músics formaven conjunts molts dels quals tenien reconeguda fama per la rodalia. Ací mateix dos conjunts musicals, Sur i Avenida, solien alternar-se en les actuacions. Més tard aparegueren Julio i los Hobbies i New Boys. Mentre els dits passejaven pel teclat de l'acordió deixant grapatats d'acords màgics, el vocalista interpretava les lletres cridaneres, tremoloses o insinuants d'un tango, vals, polca, mambo, fox trot, twist o el d'un ritme brasiler: la bossanova, de duració efímera.

Les joves, assegudes ordenadament, esperaven que algú les traguera a ballar. Allò era una oferta temptadora i després d'algunes vacil·lacions solien formar-se les parelles. Però alguna vegada la xica donava 'carabassa' i el pretenent havia d'intentar-ho de nou amb una altra jove. Si les coses rodaven malament podia anar al bar on la tia Ramona, a més de cuidar geranis, buganvílies i gesmils perfumats, sempre tenia paraules d'ànim i una copa vigorosa per encoratjar el ballador a provar sort una altra vegada. Els nuvis formaven sempre parella fixa mentre les parelles ocasionals solien ballar dues peces perquè, si continuaven, eren 'acusats' de festejar.

Moure els peus amb ordre i ritme, fer somriure, seduir amb la mirada, batecs accelerats, la mà tensa a l'esquena que endevina la cintura bellugadissa o l'amagat tirant del sostenidor, topades indecises dels cossos, erotisme juvenil i etern. El pasdoble *València* posava fi a aquelles danses d'insinuacions fins el diumenge vinent. Havia arribat l'hora de plegar perquè tot seguit començava la sessió de cine.

L'Arcà

L'aigua de la font de l'Ull baixava per una canaleta i perquè creuara el barranc van bastir un arc, mitja volta de pedres geomètriques, aqüeducte discret, coronat de tímides teules per on discorria el preat líquid fins a l'aljub i les fonts públiques de Xeraco. A prop de l'arcada, Lluís del Calciner i Miquel del Cego llauraven garrofers de branques poderoses, la resina de pi rellescava d'un cimal esguellat, alguna olivera aspra, parres de raïm negre, cant de perdius, fallega de conill, potser algun escorpí amagat sota alguna pedra plana.

Passa el temps, ja no passa l'aigua. Els garrofers són substituïts per tarongers sobre taules que estrenyen el barranc i es recolzen sobre les parets de l'arc. La tardor ha dut les pluges de sempre. Han baixat el Reboll i la Mina. L'aigua feréstega vol rebel·lar-se contra l'agressió patida, eixampla el torrent i ai! tomba l'arcada.

Fotografia: Fran Sanpedro

El Casino de la tia Pura

Als quatre cantons de la plaça hi havia el casino. La nit encara embolcallava carrers de pols i de tolls quan plovia i els homes es llogaven al cantó per un jornal: a birbar, a collir, a segar i, encara més pesat, a tonyar hort.

El tio Saoret el Conserge i la tia Pura regentaven aquell establiment que obria de bon matí per facilitar malta, cafè, reboït o aiguardent a preus populars. El casino també acollia molts esdeveniments socials: nòvies, batejos, l'assaig de la banda de música, els coets de la *cordà* de les festes lligats al balcó. També tenia un piano que tocava Cándido, un nebot de la tia Pura.

Després de dinar els prohoms anaven a prendre cafè, jugaven a la subhasta i fumaven relaxadament els cigarrets que havien enrotllat amb tabac de petaca i paper d'Alcoi. Ben atents, alguns espectadors esperaven que tiraren la punta del cigarret per aprofitar el tabac recremat.

Adéu casino.

Els campanars

El campanar vell i el campanar nou s'acullen a diferents parets de l'església. El poeta ha dit que les coses clàssiques queden distants, però no es fan velles, i la torre ha assumit la seua ancianitat amb uns angles de carreus de bona traça, fets per un anònim pedrapiquer. Així algunes de les seues pedres potser escoltaren la crida a l'oració en la veu dels imams i del batec de les campanes. Ara ha passat a un discret recer. Totes aquestes circumstàncies li les enraonava al campanar nou, molt més esvelt, amb font, rellotge, cupuletes i penell.

Totes dues torres comparteixen els remors de la mar, la vista de les terres frondoses, el cim de les muntanyes, el vol accidentat de les falcies, el repòs de coloms i estornells, la visita de gavines en temps de tempesta, els planys i les alegries dels xeraquers.

La Cisterna

Cap a la meitat del segle XIX, l'aigua potable que s'utilitzava per al consum humà a Xeraco, provenia de la font de l'Ull i arribava a la població mitjançant una canaleta de teules que anava a parar al safareig de l'antiga estació de ferrocarril. El 1860 es va declarar una epidèmia d'hepatitis de la qual moriren moltes persones, la causa de la qual va ser l'aigua que provenia de la font, segurament contaminada pel cadàver d'algun animal mort que havia caigut a la canaleta en circular al descobert i la va contaminar. Tot i que el governador de València va posar molts entrebancs, els xeraquers iniciaren el 1885 la construcció d'un aljub amb la finalitat d'emmagatzemar l'aigua i així tenir-la fresca i en quantitat suficient per a l'estiu. L'obra fou realitzada per tres germans obrers d'Almoines: Jaume, Salvador i Andreu, i la prestació personal del treball dels veïns durant els dies festius. Així va ser possible la finalització de l'obra el 23 de juny de 1888. A la inauguració es va fer una gran festa. S'utilitzaren més de 30.000 toves, les portes foren serrades pel fuster Ximo Oltra i els sobrants de la terra estreta s'escamparen pels carrers del poble.

L'aljub s'omplia els primers dies de gener, en temps de la lluna plena, perquè no es feren cucs i també en un dia molt fred perquè es mantingués el més freda possible durant l'estiu. La canaleta de teules fou substituïda per una més nova i una canonada la transportava des de la carretera fins a la cisterna. Un home la netejava tots els dies amb una rama de romer. Per creuar el barranc, es construí l'Arcada, de la qual sols ens queda el record i el nom que donà a una de les partides del terme.

Davant seu hi havia dos arbres molt grans i un datiler i després de baixar l'escaleta exterior i traspasar la porta de fusta hi havia un replanell, on l'encarregat tenia una tauleta amb botelles de llimó, menta, caçalla, sarsa, absenta, voladorets... i tramussos, cacaues, xufes i els diumenges, pastes. Al fons, un forat tapat amb una cortineta que es feia servir d'escudeller per guardar el menjar. Quasi ran de terra, una aixeta d'on eixia aigua fresquíssima amb la qual s'omplien les botiges, els cànters i les canterelles.

La primera persona encarregada a tenir-ne cura fou Josep Escot. Obria de les 8 del matí a les 10 de la nit. Els menors tenien prohibida la seua estança pels voltants de la cisterna així com transportar l'aigua. Era el centre del poble i allí anaven xics i xiques. Elles portaven el davantal blanc i net i un ramellet de gesmil, al costat un cànter o canterella, amb el qual anaven a poqueta nit cap a la cisterna, fent molts viatges per veure els xics. Aquest costum tan sa va obligar més d'una vegada a prohibir anar més d'una volta a per aigua. El 1931 es va anomenar com a nova encarregada a Dolores Nadal, vídua de Genero, amb dues filles. La darrera persona que tingué cura va ser la tia Amparito de la Cisterna, des del 1939 fins el 30 de setembre de 1965, en què per diverses circumstàncies familiars, es va veure obligada a abandonar la faena. També influí de manera decisiva la instal·lació de l'aigua potable al poble, la qual cosa va fer que la cisterna perdés la seua primitiva finalitat.

Amb l'arribada de la democràcia i durant el primer ajuntament de la nova època constitucional, la Cisterna es va condicionar com a local d'exposicions, amb la intenció de convertir-la en un futur museu etnològic.

El col·legi de Monges

Poca gent sap que abans s'anomenava Col·legi de Jesús i estava regentat per la Congregació de les Religioses de la Doctrina Cristiana. Va ésser autoritzat per l'arquebisbe de València el dia 12 de desembre de 1926 i fou donació de Maria Anna Castelló i Torres, dona de gran religiositat i virtuts cristianes. Habitualment el regentaven quatre monges, de les quals les més recordades foren la mare Mercedes i la germana Teresa, que donava pàrvuls.

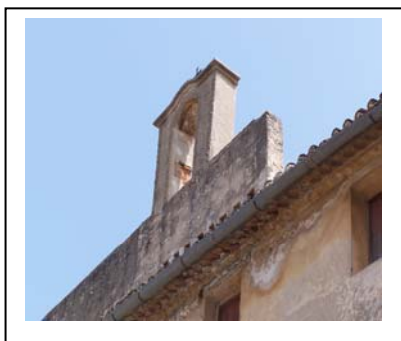
El col·legi tenia tres classes, dues de pàrvuls (xiquets i xiquetes) a la planta baixa, amb una matrícula de 144 alumnes i una al primer pis, per a xiquetes de 6 a 14 anys, les quals arribaven a 87. Per la vesprada les xiquetes feien classe de costura, punt de creu, calça, brodar l'aixovar, boxets, embastaven les vores i les més majors es feien el dot i donaven tall i confecció.

Durant la Segona República i després d'una visita de la inspecció, s'acordà arrendar l'edifici per instal·lar allí les escoles nacionals, perquè un decret ministerial del 6 de maig va prohibir l'ensenyament religiós a tot l'estat. El 18 de juny de 1936, es signà el contracte de lloguer entre la superiora de l'Ordre religiós i l'alcalde de Xeraco. La quantitat a satisfer per part del consistori seria de vuit-centes pessetes anuals, estant com a condició bàsica el comunicar el col·legi de l'edifici de les monges, tapant les dues portes d'accés amb obra de mamposteria. La primera mestra que va impartir classe de pàrvuls fou Caridad Gutiérrez i va quedar vacant una alta plaça creada.

Acabada la guerra civil, les monges retornaren al col·legi. L'estadística ressenya que a l'any 1941 hi havia una matrícula de 40 xiques de primera ensenyança i 70 pàrvuls. La mensualitat costava entre quatre i cinc pessetes.

Amb la inauguració de les escoles noves estatals l'any 1955, la matrícula del col·legi minvà molt i les religioses es plantejaren abandonar l'ensenyament a causa de la poca rendibilitat. El 2 d'agost de 1965, amb el pretext d'anar-se'n d'exercicis espirituals, deixaren les claus de l'edifici al senyor rector i ja no tornaren. La casa, encara fou ocupada durant molts anys per una catequista secular anomenada Encarna de l'orde de Sant Joan d'Àvila.

Les aules foren utilitzades per les escoles públiques durant els anys 1970-72 i després durant uns anys foren la seu del club Avant. En l'actualitat està en vies d'enrunar-se.

L'Escola vella

Abans, la casa de l'ajuntament i el col·legi de monges, foren els locals on s'impartia classe a aquelles criatures que, més o menys arraïmades, tenien la gran sort d'anar a costura. En aquell temps, el pati era el carrer, l'únic lloc vivencial que tenien els infants de l'època i bastant segur en aquells temps. Amb el pas dels anys i l'augment de la població infantil, es va fer necessari, cap a la meitat del segle passat, el XX, que es mampregueren les obres necessàries per a la construcció d'una escola per als xiquets de Xeraco. El lloc escollit va ser l'era comunal que hi havia vora la carretera vella, a l'eixida del poble en direcció a Gandia, en concret un camp d'ametlers de la senyora Rosita que arribava fins a la casa del tio Pepe Alvarado.

L'obra semblava que no s'acabaria mai, marxava molt lentament perquè les necessitats eren moltes i els temps que corrien molt difícils. Gran part del treball es va fer 'a comú', és a dir, cada dia l'agutzil passava avís als veïns, segons la tanda establerta d'avant mà, perquè anaren a treballar debades, bé d'obres bé de carreters si tenien carro i haca. Aquells que no podien deixar el seu treball pagaven una aportació econòmica també establerta.

Després de passar per ponts i calderes, l'any 1955 va tenir lloc la seua inauguració, com encara podem llegir a la façana. Aquell dia el poble va ser tota una festa, vingueren moltes personalitats de l'època, fins i tot el governador. La cerimònia inaugural tingué lloc davant de la casa del tio José el Mestre d'Aixa, lloc on es va alçar un cadafal des d'on el governador i l'alcalde, Juan Pardo, feren els discursos florits que van ser acompanyats de molts aplaudiments dels veïns.

L'escola es va construir tal i com encara la veiem hui. Tenia dues portes, la que es troba a la torre, per la qual s'accedia al pis de dalt, que era únicament per a les xiques, i la de l'esquerra, molt més ampla i gran, era l'accés a la planta baixa, on estaven els xics.

Els murs, molt gruixuts, de pedra i morter; els corredors amples, amb unes xicotetes finestres que donaven al pati, situat a l'oest i també des d'ell s'accedia a les espaioses classes provistes de grans finestrals adovellats excepte l'aula més menuda, que es trobava a l'entrada dels xicons, que les tenia redones i ben redones.

Xiques i xics estaven separats, tal i com disposava el règim dictatorial franquista, només el pati era el lloc de comunicació entre tots dos sexes. Això sí, la part del pati on estava la torre era la zona de les xiques i la del sud la dels xics. Aquest recinte, de terra i pedres soltes, tenia al bell mig dues bassetes per a no se sap ben bé quina funció.

L'Alqueria

Un dels pocs edificis que pràcticament s'ha mantingut quasi en tota la seua integritat i ha aconseguit d'integrar-se dins el conjunt urbanístic de Xeraco i ha passat desapercebut als nostres veïns com una casa més del carrer, ha estat l'Alqueria. Tot i que la paraula 'alqueria' és de procedència àrab, l'origen d'aquest tipus d'habitatge és romà, model que perdurà durant l'època musulmana i cristiana. A la Safor hi ha nombrosos exemples d'alqueries com aquesta.

És una edificació sòlida i compacta de principis del XIX, orientada al sud com era habitual en les explotacions agrícoles antigues, per poder aprofitar la major quantitat de calor del sol al llarg de l'any. Disposa de dues plantes, baix per l'habitatge dels casers i dalt per als amos, que solien fer la visita durant l'estiu. Els murs gruixuts, construïts de pedra calcària i morter, estan la seua planta un rectangle que dona els seus costats més llargs al nord i al sud. La teulada és a quatre vessants.

Una sòlida façana que disposa d'una porta central que dona pas a una ampla estança al voltant de la qual es disposen la resta d'estances: dormitoris, cuina, llar i l'escala que dóna pas al pis de dalt, on es disposaven les diferents habitacions dels propietaris. Dues finestres amb arcs molt rebaixats senzilles reixes de ferro fan companyia a la sòlida porta de fusta i dalt d'ella un balcó també de ferro amb companyia de dues finestres dels mateix estil. Per tot el voltant, l'alqueria disposava de quatre finestres idèntiques a les de la façana en cadascuna de les parets. La portella estava situada a l'oest, la seua paret era de pedra i morter sense lluir.

L'edifici ha estat molt influït durant la seua construcció per la proximitat del poble, tot i que tenia —i mantingué durant molt de temps— el seu caràcter rural, però com ja hem apuntat abans, s'ha integrat en teixit urbà de la població com si fos una casa més del barri, estant un gran encert per part dels seus propietaris i un clar exemple a seguir perquè la voràgine urbanística no acabe amb el nostre valuós patrimoni cultural.

Fins a les darreries dels seixanta l'edifici mantenia al davant l'espai típic de transició interior-exterior que separava el món rural de camps i camí de la zona urbana: la típica parra mediterrània sostinguda per una graella de ferro i tres pilars d'obra que protegia del sufocant de l'estiu i aportava als seus habitants l'estimada dolçor del raïm de planta.

L'Ermita

El 30 de maig de 1883 s'acabà la construcció de l'ermita del Santíssim Crist de l'Agonia, patró titular de Xeraco, construïda per Francesc Gómez, el Fuster de la Vall, de qui el tio Quico Torres era procurador, per celebrar el bon resultat econòmic obtingut de la venda de les cases que havia construït al carrer de Sant Francesc, en una terra comprada prèviament a Tomàs Castelló. És un edifici de planta quadrangular, teulada a dues aigües i tot el cos de l'edifici és de reduïdes dimensions. L'entrada dona a l'est. Se sap que l'anda del Crist, ja desapareguda, fou comprada per uns veïns el 1930 i en commemoració, quan vingué la festa del 19 de maig, plantaren la primera falla del poble. L'any 1983 se celebrà el primer centenari de la construcció de l'ermita del Santíssim Crist de l'Agonia. El poble es bolcà en la preparació d'aquesta efemèride, decorant els carrers amb pintures al·lusives a l'acte, banderoles penjades i els millors domassos i cobertors de lli hissats als balcons amb la fotografia del Crist al bell mig de la tela. Les processons nocturnes reuniren una gran multitud de fidels al voltant de la imatge, d'especialíssima devoció entre els xeraquers. L'últim dia es feu una missa solemníssima a la porta de l'ermita, per oir la qual la gent omplia la placeta i els carrers del voltant.

L'hort Mandarí

Al terme de Xeraco l'hort Mandarí era una referència en el conreu d'aquesta varietat de taronja d'arbres descomunals, fruita de grossària regular, bon sabor i un olor intens i agradable. Aquesta última qualitat resultava perillosa per als xiquets, que tenien una especial predilecció per anar a furtar mandarines quan eixien d'escola. Si els pillava el guarda o l'encarregat de la finca, l'olor de les mans delatava el delicte sense cap presumpció d'innocència.

Altres varietats de cítrics han substituït aquelles mandarines perfumades, però ha conservat el pou i la bassa redona per al rec propi de la finca i de les terres dels llauradors veïns. Per elevar l'aigua del pou disposava d'un motor de mecanismes complicats, corretges de transmissió i una roda de ferro desmesurada. Per engegar aquella màquina calien molts preparatius, però quan començava a funcionar, tot el terra tremolava, el soroll esdevenia aterridor i la imponent roda assolía una velocitat de vertigen mentre l'aigua ascendia i rellescava a la bassa per una pedra en forma de petxina. Després els successius encarregats, Jesús de l'Hort Mandarí, Samuel de l'Hort Mandarí i Ramon Francés distribuïen l'aigua. Els camperols amb el llegó giraven les parades dels solcs, regaven les hortalisses i a final de temporada, una senyora de posat seriós, cobrava l'aigua i donava els rebuts a nom del marquès de Montortal. Així el títol nobiliari va aparèixer en la vida rural mitjançant la senzillesa d'un servei tan necessari.

La caseta de Cirera

La caseta de Cirera. Racó de Cirera. A principis segle xx. En procés d'enrunament.

Encimbellada dalt el racó més majestuós del camí del Teular, resguardada per les elevacions de la penya Roja i la penya Migdia, es troba una caseta de muntanya, modesta, on antigament habitaven uns casers que tenien cura de l'ampla extensió de terra que s'estenia a sota seu. Presenta una sola planta de forma rectangular, disposada en tres estances —la cuina i dues habitacions— i dos corrals annexs amb cobert per a l'aixopluc del mal oratge. El camí que menava a l'entrada així com la senda que conduïa del poble al llogaret han sigut esborrats pel temps i la descurança municipal. Hui dia només hi resten part de les parets mestres, el sostre mig caigut i l'entrada principal. La resta s'ho ha menjat la brossa que se n'ha apoderat. A pocs metres es divisa, davall d'un xop enorme, el brocal d'un antic pou d'on encara raja treballosament un degoteig d'aigua a través d'una teula. Des de la porta estant —el millor mirador de Xeraco— es domina en tota l'extensió l'estreta vall formada pel barranc de les Fonts fins a la mar profunda. Un paratge que devia figurar pel seu valor paisatgístic formidable amb un elevat nivell de protecció.

El tancat de Galiana

Carrer de la Mar, de la Gola, Màrtirs, plaça de l'Església, carrer Gandia són cinc noms per a un mateix camí antic que continuava als afores del poble. Una tanca de pedra envoltava una finca agrícola amb casa de dues plantes, pou i bassa de reg. Uns taulells de Manises representen una Mare de Déu dels Desemparats que presideix la façana. Palmeres esveltes, pins turmentats, gesmiler, parra i dues figueres poletanes embelleixen l'edificació, amb un present incert, perquè la casa i els arbres han quedat aïllats enmig d'un solar del polígon industrial i s'han arrancat els arbres fruiters.

La Roqueta

En paisatge horitzontal del marjal destaca de manera notable la casa de la Roqueta i els seus sequers.

Edifici de planta rectangular de dues plantes al mig d'una extensa finca d'unes 120 hectàrees dedicades antigament al conreu de l'arròs, creuada per nombroses séquies (Estacada, Carril, Trastellador, Nova de la Turbina...) amb una notable utilitat: proveir d'aigua per inundar els taulons mentre creixia el cultiu i quan aquest havia assolit la seua maduresa s'havia d'extreure l'aigua per procedir a la sega del cereal.

La recol·lecció durant el mes de setembre, presentava de vegades el perill de les intenses pluges de tardor, la casa i sequers donaven la seguretat per trillar i secar el gra. El conreu de l'arròs va desaparèixer per complet al voltant dels seixanta i ha estat substituït per collites preferentment estiuenques: pèsols, dacsa, gira-sol, espinac, xirivia d'entre altres. Molt recentment en procés d'intens aterrament amb materials de construcció d'altres ha augmentat considerablement el nivell del sòl i s'ha realitzat una massiva plantació de tarongers.

La casa ha estat sempre un referent en tot el terme tant pel volum de construcció, de dependències annexes de les antigues quadres del bestiar, tallers per a la maquinària agrícola moderna, per haver tingut casers així com per les instal·lacions de rec de degoteig i aspersió.

El quarter de Carrabiners

A principis del segle XX, es va bastir sobre les terres mig ermes dels borrons una caserna de carrabiners per a la vigilància i protecció de la costa. És una edificació harmoniosa malgrat la seua finalitat militar, de sòlids murs, planta rectangular i teulada a quatre aigües. A més de les dependències pròpies de la seua funció, disposava d'habitatges per als guàrdies i les seues famílies i, a la part de ponent, un pati tot envoltat per una tanca d'obra de fàbrica, on es trobaven les quadres per als cavalls i un aljub de dimensions notables. El seu accés era per un camí que eixia a la dreta a l'assagador de la platja.

Malgrat el temps transcorregut i l'abandó absolut en el qual es troba des que es retirà la guarnició al voltant dels setanta, encara manté sòlida l'estructura i el sostre en immillorables condicions, si bé, l'aspecte exterior és del tot deplorable.

La casa de poble

Un poble com el nostre, que fins a la dècada de 1970 tenia una economia eminentment agrícola, la casa tenia una funció clarament rural, i es construïa amb criteris bàsicament d'utilitat agrícola i sobretot en funció de les possibilitats econòmiques dels seus propietaris. La planta era rectangular, més o menys estreta, però allargada en fondària. En algunes cases, la part del darrere donava a un altre carrer i tenien una porta d'eixida anomenada 'portella', com encara podem observar en algunes cases que queden al carrer de Sant Roc i del Consell. Tenien dues nevades i en moltes d'elles se n'afegia una tercera. Els murs es construïen amb pedra calcària, també amb rajoles toves, i d'argamassa s'utilitzava el morter, mescla d'arena i calç. La teulada, a dues aigües, era sostinguda per bigues o revoltons de fusta de pi o mòbila, segons la categoria socials dels qui l'habitaven, les teules corbes de fang cuit i el sostre de canyís, quasi sempre lluit amb una capa d'algeps. A la façana, unes portes grans, de fulles i un portó amb picaport metàl·lic per poder accedir les persones. Una persiana gran de fusta protegia les portes del mal oratge. Durant l'estiu s'obria la porta de bat a bat per aprofitar el corrent de l'aire i molts veïns es gitaven al mig de casa per fer la migdiada. Unes finestres menudes, amb portetes de fusta i reixes de ferro o barrots de fusta a les cases humils, i finestres més grans, amb reixes i balcons més complexos i decorats, a les més benestants. Els carrers més humils del poble tenien cases d'una sola planta mentre que les de les famílies de major solvència tenien un pis i una andana com encara podem trobar exemples a la plaça de les Germanies i al carrer de Sant Roc.

La calç, elaborada als forns de les muntanyes, era el material bàsic per emblanquinar-les. Traspassada l'entrada, amb la suficient amplària per passar el carro, a la primera nevada, un llarg passadís travessava la casa del carrer al corral o pati. En moltes cases, vora de l'entrada, es posaven unes enormes cortines que abraçaven tota la porxada. A un dels costats del passadís i finestra al carrer, es trobava el dormitori. Una gran jàssena, habitualment de mòbila, separava la segona nevada en la qual es trobava la cuina —així s'anomenava antigament el menjador— amb un xemeneia en forma de campana o rectangular. En ocasions també s'aprofitava de cuina. Allí es trobava l'escudeller o l'armari de paret. Des d'aquesta estança partia una escala que pujava al pis de dalt o cambra, espai obert directament sota el trespol de teula o protegit pel canyís. Es trobava ventilat normalment per finestres que donaven al carrer i també al corral amb una porta d'accés al terrat. Tenia per funció emmagatzemar els productes del camp i en ocasions de dormitori.

Cap als anys quaranta, l'andana es va convertir en alcova per al descans nocturn perquè el nou conreu que s'imposava, la taronja, ja no demanava ser emmagatzemat. Darrere, a la tercera nevada, es trobaven els fogons i el cobert on es deixava el carro. Donaven a un corral o pati més o menys gran i ample on es trobaven el galliner, la porquera, les conilleres, el comú o excusat i, al fons, la quadra amb el pessebre per als animals de tir o per a les vaques. Amb el pas del temps, l'economia del nostre poble ha canviat i ben lògicament, la casa també ha evolucionat i s'ha adaptat a les noves necessitat de l'època i de la gent que l'habita.

El forn de calç

Per bastir un forn de calç, el primer que s'havia de fer era buscar un lloc adequat, que estiguera al costat d'un vessant de muntanya, preferentment a la solana, on hi haguera facilitat per obtenir pedra calcària de matèria primera i llenya per al combustible: argelagues, cepell, coscoll, romer... Les parets eren circulars i la construcció venia a ser una espècie de cilindre de maçoneria, més o menys òptim, lluit amb morter a la part interior. Al fons s'excavava un clot anomenat "cul de l'olla". La boca es construïa a ran de terra i quedava sempre oberta per afegir contínuament llenya amb una forca molt llarga durant l'extens procés de cocció de la pedra.

El material s'ordeava de baix cap amunt, de manera que prenia la forma d'un òval, amb les pedres molt grans i de millor qualitat col·locades fins a la meitat del forn; la resta s'omplia amb pedra més menuda que sobreeixia un poc per damunt de la vora del marge. Constituïa la fornada, es tapava amb telles de cal morta, pedres i terra perquè no s'escamparen les flames i calara foc a la muntanya, tot i que es deixava un forat al caramull del forn per facilitar-ne la combustió.

L'operació era complicada i alhora arriscada, la calç no sempre eixia de la qualitat requerida. De vegades, la pluja es convertia en un enemic terrible i la dificultat per a trobar la quantitat de llenya adequada era una angoixa. El forn de la Budellera cremava amb llenya procedent dels Plans. Al cap d'uns tres o quatre dies de combustió i tan sols quan eixia fum blanc del caramull, es podia apagar el foc perquè era el senyal esperat per acabar el procés. Llavors es destapava la boca i es deixava refredar durant uns quatre o cinc dies.

De la combustió s'obtenien dos productes de color blanc: calç viva i calç morta. La pedra morta era utilitzada en la construcció: s'abocava en una bassa amb aigua perquè es desferia i transformara en una pasta blanca de la qual, mesclada amb arena, s'obtenia el morter. La pedra viva es guardava en grans gerres o en una cambra fosca i, desteta amb aigua, bullia per acabar el procés físic de transformació i esdevenia una massa blanquíssima que s'utilitzava per emblanquinar les cases. L'aigua procedent d'aquest procés era molt valorada en l'elaboració de sucreres.

Al nostre terme arribaren a haver al voltant de divuit forns de calç: al racó de les Vinyoles, al racó Ample, al racó Ferragud, al racó del Sapo, a la Budellera, al Tossal Redo, al Teular, a l'Arçà.

La tia Carme la Xaixa

Això diu que era una guerra que va passar ací, a casa nostra i quan va acabar, els hòmens tornaven del front per retrobar-se amb la seua família. Després de la guerra, tots passaven fam i hi havia molts pocs diners. Tan pocs que sovint les coses es barataven: blat per oli, sucre per llet o farina per creïlles. Per a coure el pa de forment o de dacsa, torrar cacaues, moniatos o carabasses, calia anar al forn. El forn era un lloc molt acollidor tot l'any perquè anaven moltes dones, més teses que un polit, amb la capçana i la post al cap. A més de la faena, xafardejaven sobre les coses del poble. Per l'hivern l'escalforeta del forn es tornava impagable.

La tia Carme la Xaixa vivia a Xeraco i era llogatera d'un forn al carrer de Dalt, avui desaparegut. Mare d'una nombrosa família i vídua, regentava el forn amb una gran serenor, com corresponia al seu rostre prim, d'ulls tendres i cabells blancs. La cuita del forn no es pagava amb diners sinó amb la 'puja', la qual consistia en què la tia Carme i tots els altres forners es quedaven una part de la mercaderia a canvi d'haver-la cuïta. Si torraven una llanda de cacaues se'n quedaven una ambosta o si es tractava d'una llanda de moniatos, se'n quedaven un. La tia Carme aplicava la puja amb benevolència i sempre tenia casa plena. D'aquesta manera va criar la seua família i va ajudar tots els xiquets del veïnat perquè al calaix de la tia Carme sempre havia un minxo, una rosca de pa, un tros de carabassa o una creïlla que repartia generosament com si tots foren fills seus.

Els llibres d'història s'omplin de reis, polítics, de generals, de batalles. La vida s'ompli de persones com la tia Carme la Xaixa.

Edificis desapareguts

Torre Mora
 Estació Vella
 Moll
 Casino de la tia Pura
 Hostal de la tia Hilària
 Terrassa Avenida
 Cine Cebrià
 Font del Campanar
 Arcada
 Sénies
 Llavador
 Abeuradors
 Cine Vitòria
 L'ajuntament Vell
 Tancat de Galiana

Edificis amenaçats

Col·legi de Monges
 Motor Hort Mandarí
 Forns de calç
 Caseta del Molí
 Caseta de Cirera
 Caseta del Borró

Es conserven

La Cisterna
 Torre de Guaita
 Campanars
 Església de l'Encarnació
 Caseta de l' Hort Mandarí
 Alqueria
 Escoles Velles
 Sénia Ferrer (reconstrucció)
 Quarter de Carrabiners

Itinerari urbà de Xeraco

1.- Plaça de les Germanies:

El significat del seu nom. Els antics casinos (tia Pura, tio Pepe...). Significat de llogar-se al cantó. Campanar nou, font del campanar i façana posterior de l'església. Cases d'Álvaro, Hilario, farmàcia, D. Emilio. Carreró de l'Ajuntament, campanar vell, torre Mora enderrocada.

2.- Plaça de l'Església:

Ajuntament. Façana principal església. Antiga font. Antic fossar morisc. Carreró dels Torres.

3.- Carrer Màrtirs:

Casa Fenollares. Col·legi de Monges. Quatre cantons del carrer la Gola. Forn de la tia Xaixa.

4.- Carrer Prevere Bofi:

Antic carrer del Forn. Joc de pilota. Cal Vinader. Forn de les Frigoles. Casa de la Cultura. Antic Ajuntament i escola. Carrer Encarnació. Fornícula Casa Vila.

5.- Carrer Cervantes:

Antic carrer de les Parres. Ullada a la plaça del Ravalet. Façanes de les cases. Cisterna. Hostal de la tia Hilaria. Abreudador. Ullada a l'antiga carretera (Estació Vella. Moll. Cine Cebrià).

6.- Carrer santíssim Crist:

Casa del tio Felip. El nom d'Avencedrell. Forn de Paco. Antic casino del tio Fenollar, Cinema d'estiu del tio Cebrià. Façanes de cases.

7.- Carrer sant Francesc:

El tio Quico el Fuster. L'ermita. Cases del carrer. Carnisseria Edelmira.

8.- Carrer Xeresa:

Camí històric.

9.- Carrer Gandia-Carreró de sant Roc:

Façana casa Hilariot. Forn de Milagros. Carnisseria de Puig. Antic camí de València. Carreró de S. Roc.

10.- Carrer sant Roc:

Casa de la Música. Antic llavador. Portelles. Sénia de l'Era.

11.- Sénia Ferrer:

La sénia com a element hidràulic. Les oliveres.

